

ЗНИЩЕННЯ ЄВРЕЇВ НА ОКУПОВАНИХ НАЦИСТАМИ РАДЯНСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 40-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Вивченням Голокосту займаються вчені всього світу вже близько 60-ти років. Треба відзначити, що їхні дослідження лежать не лише в суто історичній площині, а також пов'язані з політологією, психологією, соціологією та іншими науками. До цього часу вчені відкрили та опрацювали велику кількість фактичного матеріалу як по Другій світовій війні в цілому, так і з історії Голокосту зокрема; на основі цього матеріалу видано багато різноманітних збірок документів, опубліковано безліч статей та монографій. Все це поставило нові питання щодо аналізу виданих наукових праць, що своєю чергою посприяло дослідженням історіографічного характеру.

Окремою ланкою у вивченні історії Голокосту є дослідження геноциду євреїв на окупованій території Радянського Союзу. Історіографію цього питання (як вітчизняну, так і західну) дуже стисло висвітлено у деяких монографіях пострадянських учених з Росії, України, Білорусі¹ та більш докладно – в окремих статтях, присвячених саме цій темі, кількох українських, білоруських та ізраїльських дослідників².

¹ *Розенблат Е.С., Еленская И.Э.* Пинские евреи. 1939–1944 гг. – Брест, 1997. – С. 7–9; *Альтман И.А.* Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945. – М., 2002. – С. 6–21 та ін.

² *Йоффе Э.* Катастрофа белорусского еврейства в отечественной историографии // *Евреи Белоруссии. История и культура: Сб. науч. трудов.* – Мн., 1998. – Вып. 2. – С. 99–106; *Романовский Д.* Холокост на территории Белоруси в Западной историографии // *Евреи Белоруссии. История и культура: Сб. науч. трудов.* – Мн., 1998. – Вып. 2. – С. 81–98; *Подольский А.Ю.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи //

Однак можна простежити цікаву річ: жоден із сучасних дослідників не аналізує історіографію Голокосту радянської доби. Звісно, що у той період сам термін «Голокост» не вживався, дослідження теми Другої світової і Великої Вітчизняної війни були упереджені та ідеологічно заангажовані, на що вказують у своїх статтях А. Круглов³, А. Подольський⁴, І. Щупак та Г. Абакунова⁵. Докладніше висвітлення теми Голокосту в радянській історіографії простежили деякі західні дослідники, у тому числі Цві Гітельман⁶, Лукаш Гіршович⁷, Ицхак Арад⁸, Мордехай Альтшулер⁹. Нещодавно вийшла стаття голландського дослідника Карела С. Беркгофа, який докладно проаналізував,

Катастрофа и Сопrotивление украинского еврейства (1941–1944). – К., 1999. – С. 26–37; Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть. – К., 2000. – С. 229–231; Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии за последнее десятилетие (1991–2000) // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 233–237; Елисаветский С. Исследование истории Холокоста в Украине в украинской историографии (1991–2000) // Холокост. Доклады на Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2001. – С. 70–75; Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // Наукові записки. – К., 2006. – С. 7–14; Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Ткума, 2007. – С. 61–75.

³ Круглов А. О состоянии и перспективах исследования Холокоста на Украине // Катастрофа европейского еврейства під час Другої світової війни. – С. 229.

⁴ Подольський А. Ю. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа и Сопrotивление украинского еврейства (1941–1944). – С. 26–27.

⁵ Щупак І., Абакунова Г. Вивчення Голокосту в Україні // Проблеми історії Голокосту. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: Ткума, 2007. – С. 61.

⁶ Gitelman Z. Soviet Reactions to the Holocaust, 1945–1991 // The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / Ed. by L. Dobroszycki, J.S. Gurock. – N.Y, L: M.E. Sharpe, 1993. – P. 3–28.

⁷ Hirszowicz L. The Holocaust in the Soviet Mirror // The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941–1945 / Ed. by L. Dobroszycki, J.S. Gurock. – N.Y, L: M.E. Sharpe, 1993. – P. 29–60.

⁸ Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference / Ed. by Y. Gutman, G. Greif. – Jerusalem: Yad Vashem, 1988. – P. 187–216.

⁹ Altschuler M. Jewish Warfare and the Participation of Jews in Combat in the Soviet Union as Reflected in Soviet and Western Historiography // The Historiography of the Holocaust Period... – P. 217–238.

що було відомо у 1941–1945 роках у Радянському Союзі про долю євреїв. Для цього він розглянув радянську пресу воєнного періоду (офіційні газети «Правда», «Известия», «Красная звезда», «Труд», «Комсомольская правда»), радянські газети мовою їдиш («Einikait»), звіти, отримані Сталіним, заяви Єврейського Антифашистського комітету, офіційні ноти Молотова та ін. К.С. Беркгоф доходить цікавих висновків, зокрема, про те, що інформацію про вбивства євреїв і радянське керівництво отримувало, і висвітлювала тогочасна преса, але здебільшого ця інформація була другорядною, про що свідчить той факт, що статті про винищення євреїв друкувалися на 3–4 сторінці газети та мали невеличкий обсяг¹⁰.

Адже якщо порівняти дослідження теми історіографії Голокосту радянської доби з іншими напрямками дослідження цієї трагедії, то виявляється, що праць з цієї теми дуже і дуже мало. Якщо англійською мовою є хоча б кілька статей, присвячених цій проблемі, то слов'янськими мовами, насамперед українською, білоруською та російською, не видано практично нічого (єдина праця – це стаття Іцхака Арада з його збірки «Холокауст»¹¹, яка побачила світ російською мовою), що свідчить про незацікавленість темою насамперед пострадянських дослідників. Перш за все, на мою думку, це пов'язано з тим, що у колі вчених (які теж є людьми) склався певний стереотип, що у радянські часи тему винищення євреїв не згадували взагалі, а якщо і проривалося щось стосовно євреїв, то викладалося це, як правило, в одному реченні. У багатьох випадках це було дійсно так: якщо ми беремо до уваги тільки опубліковані збірки чи монографії, енциклопедії – тобто так звану офіційну історію, але в архівах збереглися не видані, з певних причин, праці дослідників, де тема винищення євреїв посідає досить вагоме місце.

Тому метою нашої статті є надати певні відомості та по можливості проаналізувати історіографію радянської України 1940-х років на предмет висвітлення в ній теми знищення євреїв у період нацистської окупації.

¹⁰ *Berkhoff K.S.* «Total Annihilation of the Jewish Population». The Holocaust in the Soviet Media, 1941–45 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. – Vol. 10, № 1, Winter 2009 (New Series). – P. 61–105.

¹¹ *Арад И.* Холокауст. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сборник статей. – Иерусалим, 1990. – С. 137–163.

Отже, Іцхак Арад у своїй статті «Голокост у радянській історіографії» (видана у 1988 р.) поділяє всю радянську історіографію Голокосту на 6 етапів:

1. Від приходу до влади Гітлера в січні 1933 р. до підписання пакту Молотова–Рібентропа у 1939 р.;
2. Від підписання пакту Молотова–Рібентропа у 1939 р. і початку Другої світової війни до нападу Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р.;
3. Період війни між Радянським Союзом та нацистською Німеччиною;
4. Період 1946–1956 рр. (від закінчення війни до XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу);
5. Від 1956 р. до кінця 1960-х, коли дипломатичні відносини між Радянським Союзом та Державою Ізраїль було розірвано;
6. Від кінця 1960-х до періоду перебудови та гласності¹².

Цікаво, що у виданні російською мовою від 1990 р. Арад зазначає лише 5 етапів радянської історіографії Голокосту, вилучаючи період з 1933 по 1941 рр.¹³

Однак, на нашу думку, перші два етапи (від 1933 р. до 1939 р. та від 1939 р. до 1941 р.) некоректно розглядати з погляду історіографічного аналізу, оскільки у той період було тільки одне доступне джерело (крім офіційних промов радянського керівництва, які були заідеологізовані), яке висвітлювало антисемітську політику нацистської Німеччини і злочини щодо єврейського населення, – це преса, а крім того, не було ще накопичено матеріалу, за яким могли б вестися наукові дослідження. Дійсно, ми можемо вивчати й аналізувати газетні матеріали тієї доби, але маємо пам'ятати при цьому, що над поданими там матеріалами працювали журналісти, а не професійні історики, до того ж опубліковані статті слугували перш за все таким цілям, як поширення певної інформації серед населення, насадження певної ідеології. Отже, взявши до уваги всі ці фактори, ми можемо говорити тільки про інформаційний аспект вивчення Голокосту, а в жодному разі не про науковий.

¹² *Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period... – P. 190.*

¹³ *Арад И. Холокауст. – С. 140.*

Вивчення теми знищення євреїв нацистами розпочалося у Радянському Союзі після видання актів Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників (далі – НДК), яку було створено 2 листопада 1942 р.¹⁴ Матеріали Комісії, в тому числі щодо геноциду євреїв на окупованих територіях¹⁵, почали виходити вже під час війни, і вже на їх основі розпочалося вивчення Голокосту.

Необхідно згадати, що інформацію про винищення євреїв також надавав Єврейський Антифашистський комітет, але знов-таки не з науково-дослідницьких позицій. Важливо відзначити збірку статей Іллі Еренбурга «Війна», яка виходила у Москві у воєнні часи. В цій праці зроблено наголос саме на жертвах єврейського народу під час війни на окупованій нацистами території СРСР¹⁶.

Щодо досліджень українських радянських дослідників, то їх було небагато, і головне, що вони не публікувалися, а так і залишилися в архівах України, хоча в радянській Росії, насамперед у Москві та Ленінграді у 1940-х рр., виходили праці, присвячені єврейській темі. Наприклад, були видані спогади О. Печерського¹⁷, Г. Смоляра¹⁸, збірка спогадів євреїв-партизан¹⁹.

Основна маса праць з історії Великої Вітчизняної війни в радянській Україні припадає на другу половину 1940-х рр. Зокрема,

¹⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В 3-х тт. – М., 1946. – Т. 1. – С. 322–326.

¹⁵ Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы. – Вып. I–XV. – М.: Госполитиздат, 1942–1945; Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып. I–II. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1943, 1945. Стосовно України див.: Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4620, оп. 3, спр. 253 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Вінницької обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 258 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Дніпропетровської обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 263 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Житомирської обл.»); ф. 4620, оп. 3, спр. 274 («Акти НДК про звірства та масове знищення мирного населення Кіровоградської обл.») та ін.

¹⁶ *Эренбург И.* Война (апрель 1943 – март 1944): Сб. ст. – М., 1944. – С. 132–138.

¹⁷ *Печерский А.А.* Восстание в Собибуровском лагере. – Ростов н/Д: Ростиздат, 1945. – 64 с.

¹⁸ *Смоляр Г.Д.* Мстители гетто: [Минские евреи-партизаны]: Пер. с евр. – М.: Дер Эмес, 1947. – 128 с.

¹⁹ Партизанская дружба: Воспоминания о боевых делах партизан-евреев, участников Великой Отечественной войны. – М.: Дер Эмес, 1948. – 200 с.

у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України можна знайти звіти, доповідні записки, відгуки, рецензії на збірки документів, книги, праці з історії Великої Вітчизняної війни, підготовлені співробітниками республіканських та обласних комісій²⁰. Крім того, збереглися документи, в яких фігурує тема Голокосту: невидані статті, монографії та кандидатські дисертації (в деяких із них тема знищення євреїв не просто згадується, а є центральною). Розглянемо кілька з них.

У монографії П.Г. Городнього «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни» описується вбивство євреїв у Бабиному Яру: «Страшенні різанина та погроми були вчинені фашистськими загарбниками в столиці Української РСР – місті Києві. За кілька днів гітлерівські бандити вбили та роздерли більше 52000 чоловіків, жінок, старих, дітей, безжалюно розправляючись зі всіма українцями, руськими, євреями, хто хоч чимнебудь виявив свою відданість радянській владі. Ті, хто вирвався у той час з Києва, радянські громадяни описували приголомшливу картину однієї з масових страт: у Бабиному Яру було зібрано кілька десятків тисяч євреїв, у тому числі жінок і дітей різного віку; перед розстрілом всіх роздягли догола і били; першу відібрану для розстрілу групу примусили лізти на дно рову, вниз обличчям, і розстрілювали з автоматів; потім розстріляних німці засипали землею, на їх місце другим ярусом поклали наступну партію і знову розстрілювали з автоматів»²¹.

Розстріли євреїв описано у багатьох працях подібного характеру, причому в деяких із них досить докладно. Цікаво, що такої самої інформації стосовно циганського населення практично немає. Продивившись понад 40 справ подібного характеру, тільки в одній із них ми знайшли опис розстрілу ромів. Причому зі 103 сторінок праці понад 25 було присвячено темі винищення єврейського та циганського населення. Крім того, всі автори зазначають, що розстріли євреїв були першими

²⁰ Напр.: ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 4, спр. 26 («Звіти та доповідні записки про роботу по написанню історії Вітчизняної війни голови комісії Берлінського Д.Ю., Слинько І., Шапи П.К., Соболева А.А. та ін.»); ф. 4620, оп. 4, спр. 36 («Рецензії та відгуки на збірники документів та книги, підготовлені співробітниками республіканської та обласних комісій»); ф. 4620, оп. 4, спр. 44 («Рецензії, зауваження та відгуки на збірники документів про німецько-фашистський окупаційний режим на Україні в 1941–1944 рр.»).

²¹ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 249 («УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Монографія Городнього П.Г.), арк. 9.

злочинами нацистів, наймасовішими і найжорстокішими: «Одним із перших злочинних і страшних актів був масовий розстріл єврейського населення. 16 жовтня 1941 року за підписом коменданта Рамдора і мера міста підлого зрадника Тедосенка був оголошений наказ, що всі євреї міста повинні прибути о 9 годині ранку в Засулля, взявши теплий одяг і на три дні харчів»²². Далі – художній опис, хто і як ішов, хто не міг йти, кого вели під руки, наведено деякі імена та прізвища. Потім іде докладне зображення розстрілів: «Німці виставили посилену охорону. В залишені квартири зразу ж вривались солдати й офіцери, грабили, збираючи цінні речі. По місту вили собаки, чулись постріли. То розстрілювали тих, які не могли йти на місце страти...»²³. Далі знову автор подає докладні відомості про людей, які йшли на страту: їхні прізвища, імена, вік, родинні зв'язки, професії, вказується, чим були відомі у місті деякі з них, які стосунки були в них з неєврейським населенням, описується, наприклад, як відомі у місті лікарі допомагали неєвреям. «Годині о 11-12 розпочався страшний, нечуваний в світі акт злочину. Коли була підтягнута перша партія, всі довідались – розлігся страшний плач і крик. Люди рвали на собі волосся, кричали, божевільно хватили своїх дітей і бігли, але натрапляли на холодні списи німецьких патрулів. На окраїні Засулля, групами роздягали людей і направляли до окопу... [де] був виставлений з приглушувачем кулемет. Засульчани бачили, як люди плакали, прощались один з одним, але ніхто не падав на коліна, не просив німецьких душегубів. [...] Так загинули 5,5 тисяч радянських громадян»²⁴. Як бачимо, з цього уривку можна виокремити важливу інформацію не лише про те, як було організоване та проведене саме вбивство, а й як поводитися євреї, протестувати реакцію місцевого населення на розстріл.

Також докладно описано розстріл циган: «Поруч із звірячою розправою над єврейським населенням, німці почали масові розстріли комуністів, радянського активу, передових людей міста і сіл. [...] Гітлерівці з циганами вчинили так само, як і з єврейським населенням»²⁵.

²² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 297 («Два роки німецько-фашистської окупації на Лубенщині. Стаття Стріхи Д.»), арк. 40.

²³ Там само, арк. 41.

²⁴ Там само, арк. 42.

²⁵ Там само, арк. 48.

Далі також ідеться про те, як збирали циган, як вони йшли до місця розстрілу, тобто все те саме, що й до цього описувалося про євреїв. «Групу циган і різних дітей взимку 1942 року німці розстріляли у військовому містечку, облили трупи і запалили... Спочатку розстрілювали чоловіків, потім жінок, а дітей вирізали списами»²⁶.

Потім автор переходить до опису звірств над військовополоненими, зазначаючи, що «окупанти сіяли між полоненими національну ворожнечу, антисемітизм»²⁷.

Цікавим є опис того, як вдалося врятуватися кільком євреям, але знов, як і в розповіді про розстріл, місцеве неєврейське населення постає не в дуже гарному світлі: «Дехто з єврейського населення не пішов на страту, а переховувався, але пізніше були схвачені і розстріляні гестаповцями. [...] Нінель Михайлівна з дочкою переховувалась, випадково дістала справку на ім'я Зайцевої Ніни, була наймичкою в куркульки Бабак Параски, яка знущалась з неї і дочки, примушувала робити із ранку і до ночі, залякуючи, що їх, як євреїв, видасть гестапо»²⁸.

Практично в кожному дослідженні українських радянських учених є згадка про вбивство євреїв. Найцікавішою є підготовлена у 1948 р. кандидатська дисертація Т.І. Халепо (російською мовою), яку так і не було опубліковано. В архіві збереглося два варіанти цієї дисертації: перший – авторський²⁹, другий – з правками наукового керівника³⁰. Дисертація дуже цікава тим, що вона не просто побудована на матеріалах про винищення євреїв, а 90% дослідження стосується саме Голокосту. Під час підготовки дисертації автор використав акти НДК, збірки документів, повідомлення Інформбюро, спогади та свідчення тих, хто вижив, навіть простежено долю кількох людей. Звісно, у праці згадано ноти Молотова та промови Сталіна, але тільки згадано.

²⁶ Там само, арк. 49.

²⁷ Там само, арк. 51.

²⁸ Там само, арк. 42–43.

²⁹ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 241 «"Масове знищення німецькими палачами радянського мирного населення та військовополонених на тимчасово окупованій території України". Дослідження Халепо Т.І.».

³⁰ Там само, ф. 4620, оп. 3, спр. 236 «"Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України". Дисертація Халепо Т.І.».

Починається дисертація з розгляду й аналізу німецько-фашистської ідеології, расової політики, геополітики, фашистської теорії держави, фашистської моралі й системи виховання німецьких солдат. Причому одразу зазначено, що основним по всіх цих пунктах є впровадження в політику, ідеологію та свідомість людей антисемітизму: «Гітлерівці з приходом до влади поставили першочерговим своїм завданням повне винищення євреїв»³¹. Як обґрунтування наведено приклади нюрнберзького законодавства.

В основному розділі дисертації «Масове знищення німецькими катями радянського мирного населення на тимчасово окупованій території України» автор розглядає по пунктах директиви і накази гітлерівського уряду та командування щодо винищення радянського мирного населення; фашистські органи масового знищення населення; знищення радянської інтелігенції; вбивство людей за зв'язки з партизанами; винищення психічно хворих, інвалідів та дітей з дитячих будинків, знищення іноземних підданих, у тому числі угорських євреїв. Незважаючи на те, що в назві пунктів слово «єврей» не згадано, однак кожний розділ насичений прикладами й описами способів та методів знищення євреїв. До слова, у першому варіанті дисертації навіть був окремий пункт «Масове знищення німецькими катями єврейського мирного населення»³², однак після правки він розчинився поміж інших, хоча жодного слова з нього не зникло. Після правок наукового керівника також вилучено деякі історії з життя євреїв під окупацією (наприклад, про євреїв – іноземних громадян у Кам'янці-Подільському).

У третьому розділі йдеться про долю військовополонених, допомогу їм з боку місцевого населення, міжнародні закони щодо поводження з військовополоненими, але за національною ознакою автор останніх не виокремлює.

Загалом, у своєму дослідженні автор порушує такі питання, як насадження антисемітизму в нацистській Німеччині; ухвалення антисемітського нюрнберзького законодавства у Німеччині і впровадження його у життя; директиви і накази гітлерівського уряду та командування щодо винищення радянського мирного населення (в основному євреїв); створення нацистами на окупованих територіях СРСР концтаборів і гетто (їх устрій, умови життя ув'язнених); нацистська пропаганда на окупованих територіях; підготовка

³¹ Там само, арк. 28.

³² ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 241, арк. 89–107.

нацистів до винищення євреїв; насильство над євреями у гетто, вилучення у євреїв засобів до існування, пограбування; здійснення масових розстрілів євреїв; депортації євреїв до таборів смерті; опір євреїв, як пасивний (самогубство перед тим, як йти на розстріл), так і активний: боротьба проти окупантів шляхом вступу євреїв до партизанських загонів; способи врятування євреїв від знищення. Особливу увагу приділено Бабиному Яру, Янівському концтабору та, у першому варіанті дисертації, – підготовці зондеркоманди 1005³³. Також наголошується на солідарності у боротьбі з нацистами різних народів СРСР, у тому числі українців, росіян, євреїв, поляків та інших.

Власне кажучи, цю дисертацію можна вважати першим дослідженням, присвяченим темі Голокосту євреїв в Україні.

Отже, слід зазначити, що в архівах України є праці, які висвітлюють певні аспекти Голокосту на окупованих радянських територіях. На жаль, в офіційній історії 1940-х років таких аспектів узагалі немає.

Крім документів, які збереглися в архівах, до уваги слід узяти видану у 1950 році Велику радянську енциклопедію (Большая советская энциклопедия) – наймасштабіше видання, яке мало містити всю необхідну важливу інформацію про Велику Вітчизняну війну. Так, в Енциклопедії були три великі статті («Антисемітизм», «Німеччина», «Гітлер»), де все-таки йшлося про переслідування євреїв, але наголос на цьому не ставився³⁴.

Як бачимо, основним джерелом для вивчення історіографії 1940-х років про трагедію євреїв залишаються архівні матеріали.

Отже, можна зробити такі висновки:

- чимало матеріалу, де висвітлювалися різноманітні аспекти теми винищення євреїв на окупованих радянських територіях, зібрано під час війни НДК; на його основі й розпочалися перші дослідження Голокосту;
- перші концептуальні наукові розробки з цієї теми з'явилися в радянській історіографії вже наприкінці 1940-х років, хоча для широкого кола читачів вони були недосяжні;
- так звана офіційна історія практично не торкалася теми Голокосту у 1940-х рр., хоча повністю оминути її теж не могла.

³³ Там само, арк. 169.

³⁴ Большая Советская энциклопедия: В 51 т. – Изд. 2-е. – М., 1950. – Т. 2. – С. 513; М., 1950. – Т. 11. – С. 56.

Зауважимо, що у цій статті ми зробили тільки першу спробу вивчення радянської історіографії Голокосту, причому у фокусі були в основному архівні джерела, які досі не публікувалися і докладно не досліджувалися вченими. Однак не можна вивчати радянську історіографію, залучаючи тільки архіви. Як зазначає відомий дослідник І. Арад, потрібно не забувати про те, що історики, журналісти, мемуаристи тощо перебували під жорстким впливом ідеології та політичного контролю³⁵. Тому, розглядаючи радянську історіографію Голокосту, ми маємо звертати увагу на цілий комплекс джерел, до яких входять архівні документи, акти НДК, опубліковані збірки документів стосовно війни, збірки партійних документів, промови партійних лідерів, наукові статті, монографії, мемуари, щоденники, газетні статті, радянська література, поезія, журнали та газети, література та поезія мовою їдиш, а також радянський кінематограф і театр. Тільки завдяки залученню та вивченню всіх джерел у комплексі можна надати повний аналіз цієї теми, що і є наступним завданням для досліджень у цьому напрямі.

³⁵ Арад І. Холокауст. – С. 139; *Arad Yi. The Holocaust in Soviet Historiography // The Historiography of the Holocaust Period...* – Р. 189.